

EL CASTELL DE MONTMEGASTRE

LAIA CASTILLO CEREZUELA

RESUM

Amb l'arribada dels musulmans a la Península el 711 dC i la creació de la Marca Hispànica per l'imperi de Carlemany, la zona de la Llitera es va convertir en un territori de frontera que va propiciar la construcció d'estructures defensives al mateix territori. Durant la Reconquesta cristiana, la zona va seguir tenint un clar paper defensiu i, un cop finalitzat el procés, les fortaleses es van utilitzar com a punts de vigilància i control. El castell de Montmegastre, dins el districte musulmà de Lleida, n'és un clar exemple i va deure formar part d'una línia defensiva al llarg del riu Sosa. Les restes arqueològiques constaten una ocupació important i el seu valor defensiu.

PARAULES CLAU

Línia defensiva, fortalesa, al-Àndalus, Reconquesta, època medieval, conjunt arqueològic, comarca de la Llitera, Montmegastre

RESUMEN

Con la llegada de los musulmanes a la Península el 711 d.C. y la creación por el imperio de Carlomagno de la Marca Hispánica, la zona de La Litera se convirtió en un territorio de frontera que propició la construcción de estructuras defensivas. Durante la Reconquista cristiana, siguió teniendo un claro papel defensivo y, finalizado este proceso, las fortalezas se utilizaron como puntos de vigilancia y control. El castillo de Montmegastre, dentro del distrito musulmán de Lleida, es un claro ejemplo de ello y debió formar parte de una línea defensiva a lo largo del río Sosa. Los restos arqueológicos constatan una ocupación importante y su valor defensivo.

PALABRAS CLAVE

Línea defensiva, fortalesa, al-Ándalus, Reconquista, época medieval, conjunto arqueológico, comarca de La Litera, Montmegastre

ABSTRACT

With the arrival of the Muslims to the Iberian Peninsula in AD 711 and the creation of the Hispanic March by Charlemagne, the district of La Litera became frontier territory. This brought about the construction of defensive structures throughout the area and during the Catholic *reconquista*, the region continued to be a bastion of defence. Later, the fortresses were used as lookout points, the Montmegastre castle being a clear example. Included within the Muslim district of Lleida, it was probably part of a small defensive axis along the Sosa river. The archaeological ensemble is proof of the important occupation of this site and its significance as a bastion of defence in the area.

KEYWORDS

Defensive line, fortress, al-Andalus, Reconquest, Middle Ages, archaeological ensemble, district of La Litera, Montmegastre

LITTERA

Núm. 2, año 2010, pág. 211 - 218

El castell de Montmegastre o de la Mora es troba a l'actual comarca de la Llitera (Osca), a prop de la vila de Peralta de la Sal. La Llitera, actualment una comarca ben determinada i individualitzada, és tanmateix de cohesió relativament recent. Una de les constants de la seva història és precisament la de ser terra de pas, de transició entre la plana i la muntanya i, fins i tot, de frontera. La seva posició geoestratègica (a cavall entre la depressió de l'Ebre i els Pirineus) ha fet que aquesta zona tingui una història peculiar i, sobretot, extremadament heterogènia. La continuïtat poblacional de la Llitera al llarg dels segles n'ha fet un territori molt ric històricament parlant. Les diverses prospeccions i excavacions realitzades a la zona denoten una densa població des de temps prehistòrics que ha continuat fins als nostres dies. Es tracta de la comarca on s'han trobat els vestigis de població més antics de tota la zona de l'Alt Aragó.

La romanització de la comarca també va ser intensa, aspecte constatat en les fonts i en les diverses troballes arqueològiques. Tot i que l'arqueologia ha treballat bastant poc en aquest territori, els treballs duts a terme en diversos punts de la comarca han demostrat un ric llegat arqueològic que enriqueix el discurs històric formulat. L'esforç de nombrosos investigadors i aficionats ha donat a conèixer conjunts monumentals d'una importància vital per a la història de la comarca i dels seus voltants. El castell de Montmegastre o de la Mora és un d'aquests importants conjunts monumentals, ja que esdevé un enclavament estratègic des de temps antics.

Les primeres notícies que es coneixen sobre el castell de Montmegastre provenen del període d'ocupació islàmica. El 711 dC els musulmans van entrar a la Península Ibèrica i van iniciar una conquesta ràpida i bastant pacífica. Ja el 714 van aconseguir dominar Saragossa. Entre aquest any i el 721 controlaren tot el territori aragonès, i el seu poder es va estendre fins a les serres prepirinenques. El territori d'al-Àndalus va ser dividit en una sèrie de circumscripcions o províncies. La zona més septentrional es va estructurar en tres grans marques: la Inferior, la Mitjana i la Superior. La Llitera va quedar enquadrada en la Marca Superior, que comprenia les actuals comunitats de la Rioja, Navarra, Aragó i Catalunya. Quant a la divisió en districtes de la Marca Superior, la comarca de la Llitera va quedar enquadrada al districte de Lleida. Així, va esdevenir un espai organitzat, de caràcter defensiu, d'importància vital per a la resta d'al-Àndalus. Les fonts àrabiques consignen una notable densitat de fortaleses i de posicions estratègiques, dins les quals s'inclou el castell de Montmegastre (anomenat a les fonts *Mumasqar*). Aviat el districte de Lleida va esdevenir una zona de frontera amb l'imperi carolingi de França, que anava guanyant terres a l'actual Catalunya (anomenada *Marca Hispànica*). Així, es van haver d'articular una sèrie de línies defensives per tal de frenar l'atac carolingi. A part, al-Àndalus va sofrir nombroses revoltes internes que van obligar a convertir els territoris conquerits en autèntics baluards defensius.

Tot i que la ciutat era el nucli central del districte, cadascun d'aquests districtes disposava d'un territori rural jerarquitzat. Sota el nucli urbà s'estenia tota una xarxa de fortaleses disposades estratègicament al costat dels cursos fluvials, de les vies de comunicació o en punts fronterers, per tal de marcar els límits de la circumscripció. Aquestes fortaleses controlaven un ampli territori en què s'emplaçaven diversos nuclis

menors com assentaments fortificats o com almúnies (explotacions agrícoles de caràcter privat que generalment estaven en mans de personatges rics i destacats que exercien funcions administratives, judicials i religioses). Els assentaments fortificats (en àrab anomenats *hisn* en singular i *husun* en plural) tenien la finalitat de protegir les comunitats rurals del seu domini si era necessari. Tot i que es fa bastant difícil identificar els *husun* del districte de Lleida (a causa de l'ambigüitat del mot etimològicament parlant), està constatat que a la Llitera es van erigir amb seguretat les fortificacions d'Albelda, Calassanç, Montmegastre i Tamarit. El poblament dels *husun* estava organitzat en pendent. Així, a la part més alta es localitza la fortalesa, separada de la resta per una muralla o un escarpat natural, i a la part de sota es troba l'hàbitat on hi ha les cases i la mesquita o mesquites.

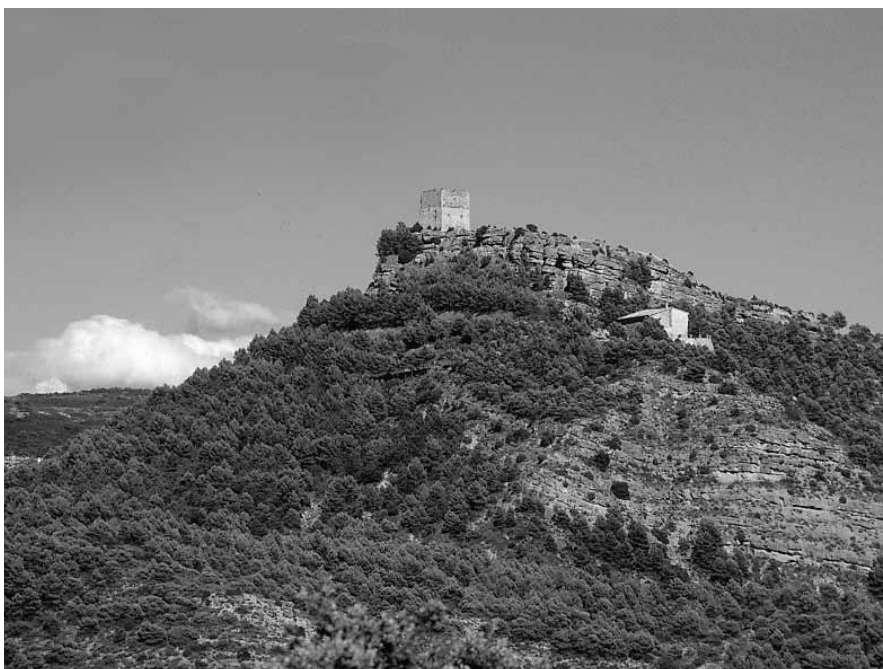

FIGURA 1: Vista general de la Mora de Peralta

El castell de Montmegastre obeeix a aquesta necessitat imperant de defensar el territori. Així, cap al 922 es data la seva construcció junt amb el castell de Calassanç (situat a l'actual població de Calassanç), per tal d'establir una línia defensiva a la vall del riu Sosa. Aquestes dues fortificacions van ser de gran importància dins la zona de la Llitera.

Aviat aquestes fortaleses van haver d'enfrontar-se a l'anomenada Reconquesta cristiana, que va anar guanyant terreny a un al-Àndalus en estat de desintegració. L'inici de l'expansió cristiana a la Llitera es va produir entre els anys 1048 i 1056, període en el qual els comtes d'Urgell i el noble Arnau Mir de Tost es van fer amb diverses fortaleses de

la zona. El 1084 va caure la fortalesa de Calassanç amb la totalitat del seu domini, que podria incloure Peralta de la Sal. Uns anys després l'expansió a la zona de la Llitera va viure la seva major intensitat, ja que el 1089 va caure en mans del rei d'Aragó la fortalesa de Montsó (a l'actual vila de Montsó) amb la totalitat del territori que això comportava. La segona meitat d'aquesta dècada va estar marcada per la recuperació musulmana de Calassanç, plaça que va retornar poc després al rei d'Aragó Pere I. A partir d'aquí, la Reconquesta de la Llitera es va aturar durant gairebé una dècada fins a la intervenció d'Alfons d'Aragó a l'inici del seu regnat. El 1107 es va conquerir el castell de Tamarit juntament amb altres posicions. Després d'un temps de força ambigüitat, on els territoris anaven canviant de conqueridors, la força cristiana va vèncer en aquest territori. La creació dels regnes de Mallorca i València i la voluntat de Jaume I de repartir entre els seus fills els territoris que formaven la Corona, va originar la necessitat de fixar fronteres entre Aragó i Catalunya, fet que va afectar de ple la Llitera. Després de nombroses divergències i d'alguns processos que no queden massa clars, el 1300 i sota el regnat de Jaume II es va marcar definitivament la frontera al curs fluvial del Noguera Ribagorçana i a la clamor d'Almacelles.

Dins d'aquest context històric s'emmarca la fortalesa de la Mora, enclavament estratègic per la seva posició geogràfica que va estar concebut com un punt important dins d'una línia defensiva més àmplia. Es tracta de la possible línia defensiva de la vall del Sosa, que incloïa el castell de la Mora, el de Calassanç, el de Llavassui (situat a 3 km al nord de Gavasa) i el de Gavasa (situat al poble actual de Gavasa). Aquests dos últims sembla que no tenen un conjunt monumental tan important com els dos anteriors. Tot i això, devien ser un punt estratègic dins la línia defensiva i, com a tals, cal reconèixer la seva rellevància. D'altra banda, aquesta hipotètica línia defensiva estava integrada en una xarxa més àmplia de fortaleses com és la línia defensiva del districte de Lleida, que comprenia des del castell de Montsó fins al castell de Balaguer.

El castell de la Mora està situat al cim d'un elevat tossal de 772 metres d'alçada des d'on hi ha una panoràmica privilegiada sobre gran part del sector septentrional de la comarca. El control del territori en l'antiguitat, com avui en dia, era de vital importància, i més tractant-se d'una zona de pas com aquesta. Generalment, aquests emplaçaments elevats servien com a punts de control i defensa del territori. Tot i això també s'hi podia establir un assentament a més llarg termini que fes aquesta doble funció. El castell aquí tractat s'emmarca en aquesta última opció. Tal com s'ha dit, el castell de Montmegastre va formar part de la línia defensiva del districte musulmà de Lleida davant el bel·ligerant comtat de la Ribagorça. A les fonts cristianes no apareix documentat fins a l'any 1063, com a límit del castell d'Estopanyà i, per tant, del comtat de Barcelona. Va ser conquerit el 1090 pel comte Ermengol IV d'Urgell en la segona gran expedició que va fer per la vall del Sosa i que una vegada més s'estavellà contra els murs de Calassanç. Sembla ser que aleshores el comte d'Urgell va fortificar el castell i hi va establir cavallers per tal de continuar el setge de Calassanç. El 1203 Montmegastre era ja un dels nou castells que formaven l'honor urgellesa a la Ribagorça. Ramon de Peralta obtingué de la comtessa Aurembiaix d'Urgell l'any 1226 la donació en alou del castell i vila de Montmegastre. El 1469 el castell i el lloc de Montmegastre, que encara devia estar poblat, van ser

concedits a Martí de Lanuza, i l'any 1471 aquest castell va ser un baluard de les tropes reialistes capitanejades per Alfons d'Aragó contra els partidaris del príncep de Viana. Després el lloc devia despoblar-se, ja que no n'hi ha esment entre els cronistes moderns, tot i que el castell de Montmegastre continuà en actiu dins el modern comtat de la Ribagorça i formà part de la baronia de Peralta fins al segle XIX.

Tot aquest context històric serveix per veure la rellevància d'aquest castell des de l'època musulmana fins a gairebé els nostres dies. Certament, es tracta d'un punt clau dins la història de la Llitera. La seva monumentalitat, encara ara, demostra d'una manera visual i directa la seva importància. L'edifici en si, i totes les altres estructures que l'envolten, són testimoni directe d'unes accions passades pensades i fetes per l'home. Com a tal, s'han de considerar restes arqueològiques, que ajudaran a complementar i millorar el discurs històric ja formulat, i per això és necessari interpretar-les correctament.

FIGURA 2: La gran torre de planta rectangular

L'únic punt accessible del castell és la cara sud-oriental, per on s'accedeix al recinte emmurallat justà de forma trapezoïdal i que voreja el cingle superior. Hi ha restes del mur perimetral en diferents sectors, si bé és a la banda est on està més ben conservat. Al sud-oest hi ha restes d'una torre de base el·lipsoïdal i de paret adobassada que interiorment té una volta encofrada de mig canó. Dins d'aquest àmbit hi ha una cisterna de planta rectangular feta de carreus de gres a l'interior i de maçoneria amb morter a l'exterior. Les seves dimensions permeten pensar que aquesta cisterna era prevista per subministrar aigua a un contingent nombrós. Uns quants metres al nord-est, hi ha les restes del que seria la capçalera de l'església de Sant Julià de Montmegastre. A la part més elevada del tossal hi ha un segon recinte o recinte sobirà, més petit i de forma quadrangular. Els seus murs nord i est es corresponen també al primer emmurallament descrit. Les restes d'una torre rectangular a llevant marquen l'inici del mur perpendicular que va en direcció oest fins que gira noranta graus i enllaça amb el mur perimetral septentrional. Les parets del recinte interior, molt degradades, són construïdes amb pedres irregulars unides amb morter. Les parets nord i est són murs fets de grossos carreus de conglomerat lligats amb morter, de perfil atalussat i estructuralment posteriors al mur de la torre que marca l'inici de la muralla transversal. Dins d'aquest segon recinte hi ha la base d'una

torre cilíndrica d'uns 2 m d'alçada, 2,5 m de diàmetre interior i 170 cm de gruix del mur. Al nord de la torre hi ha restes d'una estructura difícil d'interpretar sense una excavació arqueològica. Igualment, en el límit rocós septentrional, hi ha cinc filades de carreus de gres, de 70x20 cm, els quals són anteriors al mur perimetral adobat.

A través de la figura 3 es poden observar les diverses estructures descrites més amunt. Cal destacar, a l'esquerra, l'ermita de la Verge de la Mora a un nivell inferior i d'època posterior i el marcat camí per accedir a la fortificació. El recinte amb forma trapezoïdal és el **jussà**. Els cercles corresponen a dues estructures: la de més cap a l'esquerra és la cisterna ja esmentada i la de la dreta són les restes de la capçalera de l'antiga ermita de Sant Julià de Montmegastre. Aquesta última és la que es pot apreciar millor dins la vista. En canvi, la cisterna a la base el·lipsoïdal no es poden apreciar gaire bé. Assenyalat amb una fletxa i emmarcat amb un quadrat apareix el recinte **sobirà**. D'esquerra a dreta es pot identificar la base quadrada de la torrassa. Al seu costat s'aprecia la base de la torre cilíndrica, probablement d'origen islàmic. Finalment, la línia que tanca aquest últim recinte es correspon amb les restes de mur en millor estat de conservació.

FIGURA 3: Vista aèria del conjunt de la fortificació

La part més ben conservada d'aquest conjunt és la gran torre de planta rectangular que hi ha a ponent del punt més enlairat de la muntanya i a tocar gairebé de les estructures més antigues. La torre, d'aparença defensiva, té un caràcter residencial, amb dos pisos i terrassa. Té també dues portes enlairades i espitlleres a la primera planta, a més d'una finestra amb festejadors al sud, per sobre de dues cambres subterrànies paral·leles a la planta baixa. L'estudi de les restes conservades permet veure diferents estructures amb cronologies diverses. Tot i això, sembla que es pot datar en el segle XIV. La torre cilíndrica que hi ha en el punt més enlairat és l'estructura vista més antiga, que podria ser d'origen islàmic del segle XI, del mateix tipus que la torre del castell d'Artesa de Segre, o si més no, datable al segle XII quan el castell ja havia estat conquerit pels cristians. La part septentrional del recinte superior on hi ha les restes de mur (fet amb carreus de pedra sorrenca) ja deu correspondre a una cronologia al voltant del segle XIII. Quant al recinte jussà, és probable que estigués fet a inicis de la baixa edat mitjana, tot i que va ser reformat cap al segle XV. La cisterna podria ser del segle XIV.

FIGURA 4: Restes de la probable torre islàmica davant la torrassa

La fortalesa de Montmegastre, així com la de Calassanç, va arribar a formar un conjunt monumental gens menyspreable. Això ho constata el fet que hi hagi una cisterna (d'unes dimensions considerables), així com l'existència de l'ermita de Sant Julià de Montmegastre. Tot i això, hem de parlar d'una transformació d'aquest espai al llarg del temps. Durant l'etapa musulmana la funció de la fortalesa era bàsicament la de defensar la línia de la vall del Sosa, és a dir, la frontera. Tanmateix, també serviria per a controlar les diverses i freqüents insurreccions internes dins al-Àndalus. Amb l'inici de l'avanç cristià i la conquesta del castell, la seva funció no degué variar gaire. Això probablement va ser degut a la inestabilitat de l'època, amb retrocessos, reconquestes islàmiques, etc. És per això que fins que no es va assentar la cultura cristiana en aquesta zona, va deure exercir la mateixa funció que durant l'etapa islàmica. Fins i tot es podria dir que un cop establert l'ordre, tots els cristians van deure utilitzar aquest enclavament com a punt de vigilància del territori per tal de preveure revoltes. Ja entrada la baixa edat mitjana la funció del castell de la Mora es va modificar sense deixar de ser un baluard defensiu. Es va convertir en un bé alodial cobejat i disputat atesa la seva privilegiada posició. Així, s'hi va deure establir un nucli poblacional gens menyspreable organitzat i governat per un senyor, el qual molt possiblement va habitar la torrassa rectangular descrita anteriorment.

Així, tal com s'ha pogut veure, el castell de Montmegastre i el seus voltants han estat rellevants al llarg del transcurs de la història. Tal com les fonts apunten, es tracta d'un emplaçament destacat dins la comarca de la Llitera. Segurament si s'excavés s'hi podria extraure molta més informació de la que es pot veure a nivell superficial.

Gràcies a la tasca de certs investigadors i d'aficionats, com el col·lectiu Amics de la Mora de Peralta de la Sal, aquest emplaçament ha estat en certa manera restaurat (aquesta tasca s'ha aplicat bàsicament a la torrassa quadrangular datada del segle XIV) i és perfectament visitable. Tot i això, encara hi ha moltes qüestions per resoldre que solament es podran contestar amb una investigació rigorosa i sistematitzada, ja no solament d'aquest emplaçament, sinó de totes les zones susceptibles de contenir vestigis arqueològics. Amb un bon coneixement sobre els jaciments i amb una anàlisi en conjunt de tots ells, es podrien extreure conclusions molt profitoses per a la història de la Llitera. Amb tot no s'està subestimant, ni molt menys, la bona feina realitzada per diverses entitats, com el CELLIT, gràcies a les quals la Llitera té un discurs històric molt ben cohesionat. Amb això es pretén fer una crida a seguir investigant amb empenta aquest territori tan ric històricament parlant.

Bibliografia

Catalunya Romànica. Volum XXVI, Tortosa i les Terres de l'Ebre, la Llitera i el Baix Cinca, director: Antoni Pladevall i Font, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997.

GUITART APARICIO, Cristóbal (1976): *Castillos de Aragón I. Desde el siglo IX hasta el segundo cuarto del XIII*, Col. Aragón, Zaragoza, pàg. 113-114.

LAPEÑA PAÚL, Ana Isabel (1995): "La baronía de Castro y el molino de Estadilla", Homenaje a Don Antonio Durán Gudiol, IEA, Huesca, pàg 515-530.

PALOMARES PUERTAS, Arturo y ROVIRA MARSAL, Juan, coord. (2008): *Comarca de La Llitera*, Colección Territorio, volumen 29, DGA, Zaragoza.

POCH, José Sch. P. (1967): "La <<señora>> de la villa de Calasanz, el año 1381". Argensola, núm. 61-64, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Huesca, pàg: 53-64.

SÁNCHEZ GONZÁLEZ, Antonio (2008): "Baronías de los Moncada en los Reinos de la Corona de Aragón: fondos documentales inéditos para su estudio". Aragón en la Edad Media, núm. 20, Dpto. de Historia Medieval, Universidad de Zaragoza, pàg. 737-755.

VIRUETE ERDOZÁIN, Roberto (2010): "El fin de la presencia islàmica en La Llitera (Huesca): La expansión feudal cristiana (1048-1149)", Llitera, Revista de Estudios Lliteranos, Tamarit de Llitera, pàg. 9-27.